

А.Досова
К.М. Ильясова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aruzhan.doss@mail.ru)

Джон Бэтчелордың Жапониядағы айнуларды зерттеу ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақалада Айнутану ғылымының негізін қалаушы, британдық миссионер Джон Бэтчелордың отандық шығыстанушыларға беймәлім күнделікті өмірі мен қызметі көрсетілген. Джон Бэтчелор (1854-1944 жж.) ғасырға жуық саналы ғұмырында Жапонияға қоныс аударып, айнулардың шығу тегін, салт-дәстүрін, діни наным – сенімі мен мәдениетін зерттеу объектісіне айналдырған. Англияда дүниеге келген Д.Бэтчелор христиан дінін ұстанған, сондықтан Жапонияда Хоккайдодағы Хакодате англикан шіркеуін таңдайды. Осы елде миссионерлік қызметін бастаған Д.Бэтчелор жергілікті жапон және айну тілдерін меңгереді. Осылайша Хоккайдода ұзақ жылдар бойы тұрақтанған миссионер жапондармен ассимиляцияланған айнулардың күнделікті өмірін зерттей бастайды. Ақырында Айнуларға арналған Айруи-Гаккоу мектебін ашады, ағылшын тілінде «Жапондық Айну» атты еңбек жазады. Сонымен қатар Хоккайдо үкіметінің кеңсесі қаржысы есебінен «Айну-ағылшын-жапон сөздігін» шығарады. Одан кейін Д.Бэтчелордың «Жаңа өсиет» аудармасы жарық көреді. «Жолдағы қадамдар» атты кітабында айну тілінің қолданыстан шығып кеткенін алға тартып, оның орнына жапон тілі келгендіктен бұл аударманың ескіргенін айтады. Автор ағылшын тілінде шыққан «Айну өмірі мен ілімі» деп аталатын еңбегінде айнулардың күнделікті өмір тарихына қатысты қызықты мәліметтер мен материалдар жинақтайды.

Өмірінің соңына қарай Англияға оралған Д.Бэтчелор «Айну-ағылшын-жапон сөздігінің» төртінші басылымын аяқтайды. Жапон-ағылшын қарым-қатынасы шиеленісе бастаған кезде, Д.Бэтчелор Жапониядан кетуге шешім қабылдайды. Осылайша Д. Бэтчелордың қызметі миссионерліктен зерттеушілікке ұласады. Ол Жапониядағы бүкіл өмірін Айну халқының құқықтары мен бостандықтары үшін күреске арнаған. Мақалада айнуларды зерттеуге түрткі болған жағдайлар да қарастырылады, автордың әрбір еңбегіне шолу жасалып, түсініктеме беріледі. Кейін Д.Бэтчелордың «Ағылшын-Айну» сөздігі көптеген жапондық және шетелдік лингвистердің Айну тілін терең зерттеп, жаңа еңбектер жазуына негіз болады. Автордың «Айну және фольклор» кітабы айнулардың болашағына қомақты үлес қосты деуге болады. Осы еңбектің нәтижесінде Хоккайдағы айнулар бүкіл әлемге танылып, БҰҰ-ның қарамағына алынады. Сонымен қатар мақалада айнулар туралы Д.Бэтчелордың мәлідемелері және лингвист-антрополог Чирри Машихоның сыни көзқарастары да келтірілген.

Түйін сөздер: миссионер, Жапония, айну, Хоккайдо, грамматика, БҰҰ, арий тілі, ағылшын, екінші дүниежүзілік соғыс.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-271-280>

Түсті: 08.11.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.01.2023

Кіріспе

Қазіргі Жапония мемлекетінде жаподықтардан басқа азшылық ұлттар мен өзге тілде сөйлейтін топтар бар екені жаңалық емес. Солардың қатарында айну халқы көш бастап тұр десек артық айтпаймыз. Тарихқа көз жүгіртсек, айнулар Жапон аралдарында ерте дәуірде қоныстаған халық болып саналады. Олар бастапқыда Эода (Хоккайдо) аралында өмір сүріп, өздерінің дәстүрлі мәдениеті мен тарихын сақтап қалған бірден-бір тайпа. Жапон қоғамын модернизациялау мен демократияландыру кезеңін қамтитын Мэйдзи реставрациясы арқылы материкте тұратын жапондықтар оларды белгілі стандарттарға сәйкес өзгертісі келді. Айнуларға жақын әрі үйреншікті өмір салты жапондықтарға жат, ерсілеу болып көрінгендіктен, олардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті үлкен өзгерістерге ұшырады. Жаңа енгізілген жапон заңдары байырғы халықтың көптеген салт-дәстүрлеріне, оның ішінде әйелдердің денесіне сурет (татуировка) салу, ер адамдарға сырға тағу секілді салттарына тыйым салды. Сонымен қатар, күнделікті өмір сүруге қажетті балық аулау, елік, аю аулау немесе айнулардың арнайы рухтарды қарсы алатын мерекелерін де қатаң бақылауға алды. «Бұл саясатқа қарсы шығамыз!» деген ән – ұранмен шет елдердің миссионерлері мен дәрігерлері күш біріктіріп, айну халқының құқықтарын қорғайтын қозғалыс пайда болады. Сол қозғалысты қолдаушылардың бірі – ағылшындық миссионер Джон Бэтчелор болды [1].

Зерттеу мақсаты

Жапониядағы айнулардың мүддесі мен құқықтарын қорғауға тер төккен британдық миссионер Джон Бэтчелордың «жұмсақ күшші» арқылы жасалған еңбегінің нәтижелерін көрсету және насихаттау. Сондай-ақ, оның сөздіктері мен зерттеулеріндегі идеялар мен көзқарастарды қолданыс аясына енгізу.

Британдық миссионер Джон Бэтчелордың Жапонияға қоныс аударуының себептерін анықтау; Д.Бэтчелордың діни ұстанымы

және осы бағыттағы жұмысын айқындау; Жапон қоғамындағы азшылықты құрайтын халықтардың, соның ішінде айнулардың орнын анықтау; Айнулардың тарихы мен салт-дәстүріне қатысты жазылған зерттеу еңбектерін көрсету; Жапониядағы айну халқының күнделікті өмірін қарастыру; Д.Бэтчелордың миссионерлік қызметінің бағытын өзгерткен айнулардың жапон қоғамындағы орнын көрсету; Д.Бэтчелордың айнуларға қатысты зерттеулерін анықтау; Д.Бэтчелордың еңбектеріндегі негізгі мәселелерді сипаттау; Д.Бэтчелордың сөздіктері мен еңбектерінің маңдылығын көрсету.

Зерттеу тарихы

Қазіргі кезде Жапониядағы азшылықты құрайтын этностар айнулар мен рюкюліктер, сонымен қатар буракуминдер секілді тыйым салынған топтардың шығу тарихы, дамуы мен қазіргі жағдайын зерттеу өзектілігін жоймайды. Соңғы жылдары әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар салалары бойынша Жапониядағы азшылық топтардың көш басында тұрған айнулардың тарихын арнайы зерттеуге ықпал еткен біршама өзгерістер болды. Мысалы, 2019 жылы қабылданған «Айну халқының мәртебесін құрметтейтін қоғам құру жөніндегі шараларды ілгерілету туралы» заңы бойынша Жапонияның айнуға қатысты саясатының аборигендік этностардың құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкестігі мәселесі бүгінде отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан талқылау объектісіне айналды.

Қазіргі Жапонияның саясатына айнуларға қатысты халықаралық қауымдастықтың пікірі белгілі бір дәрежеде ықпал етеді. Бұл жағдай айнулар үшін Жапон үкіметіне әсер ету тетігі болды. Соңғы зерттеулерге сүйенсек, Жапонияда айнулардың құқықтарын қамтамасыз ету және іске асыру тетіктері жетілмеген және БҰҰ-ның жергілікті халықтардың құқықтары туралы Декларациясына толық сәйкес келмейтіні дәлелденді. Күн тәртібіндегі негізгі проблемалық мәселелерге ұжымдық

құқықтар, кемсітушілік, айнудың билік органдарындағы өкілдігі, этникалық білім беруді дамыту және т. б. жатады.

Тарихта жапон ұлты десе, кез келген адамның ой-санасына айнулар келеді. Көп уақытқа дейін зерттеушілердің өзі жапондар мен айнулардың арасында байланыс бар деп есептеген. Алайда, археологиялық қазба жұмыстары, генеологиялық зерттеулер мен ДНК сараптамалары бойынша бұл теория жоққа шығарылды. Уақыт өте келе жапондар Америка Құрама Штаттары мен Батыс Еуропа елдерінің зерттеушілерінен кейін ғана Айнуларға ерекше назар аудара бастады.

Айну туралы алғашқы деректер «Кодзики» мен «Нихон щеки» жазбаларында жазылған. Айну (アイヌ)- халықтың атауы, сөзбе-сөз аударғанда «асыл, нағыз адам» деген мағынаны білдіреді. Жапон елінің солтүстігінде өмір сүретін жергілікті халық болып саналады. Кейбір жазбаларда бұл әйгілі этноним Хоккайдо жерінде мекендеген айну диалектісінде «адам» деген мағынаны білдіреді. Әдетте оны «құдайлық болмыс» мағынасындағы «камуй» сөзімен шатастыратындар да бар. Сонымен қатар жапондықтар айнуларды «эмиси» деп атаған. Бұл термин бірінші рет ортағасырлық Кодзики жазбалары мен Нихосеки шежіресінде кездеседі.

Негізгі антропологиялық сипаттамалары бойынша Айнулар жапондардан, корейлерден, қытайлардан, монғол-бурят-қалмақтардан, нивхт-камчадал-ительмендерден, полинезиялықтардан, индонезиялықтардан, Австралия мен Қиыр Шығыстан келген аборигендерден мүлдем өзгеше халық. Дземон дәуіріндегі адамдарға ғана жақын болған. Айнулардың жапон аралдарына қайдан келгені белгісіз болса да, Дземон дәуірінде барлық Жапон аралдарында - Рюкюдэн Хоккайдоға дейін, сондай-ақ Сахалиннің оңтүстік бөлігінен Камчатканың оңтүстік бөлігін және Курил жерлеріне дейін таралған. Бұл археологиялық қазба жұмыстарымен және Айну топонимикалық атауларымен дәлелденген. Айнуларға қатысты осы және өзге де мәселелер британдық миссионер Д.Бэтчелордың бірқатар зерттеу

еңбектерінде де жазылады. Ашық контент материалдары бойынша, біздің заманымызда Айнулар негізінен Жапонияда ғана қалған. Бүгінгі жапон қоғамындағы айнулардың саны 25 000 (басқа мәліметтер бойынша 200 000) адамды құрайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсатына сәйкес компаративтік, талдау, жинақтау, жүйелеу, бірізділік, сараптаумен қатар логикалық ой қорыту, тарихи салыстыру, проблемалық, абстрактілік және нақтылық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылды. Джон Бэтчелордың Жапониядағы айнулардың шығу тарихы, тілі мен ділі туралы еңбектері бір жүйеге түсіріліп, құрылымдық және тұжырымдамалық талдау әдісі пайдаланылды. Айнуларға қатысты мәліметтердземондәуірінебастапқазіргікүнге дейінгі аралықты қамтиды. Сонымен қатар айнуларға қатысты әртүрлі жанрда жазылған зерттеулердегі ұстанымдар ескерілді. Айнулар тарихнамасының қазіргі тұжырымдамалары мен теориялар басшылыққа алынды. Сонымен қатар зерттеушілердің «азшылық ұлт» көрсеткіштеріне сәйкес анықталған Айнулардың шығуы мен тіл, жазу тарихының негізгі теориялық мәселелері, қарама-қайшылықты тұстарына қарамастан өркениеттік, тарихилық қағидалар аясында жинақталған.

Нәтижелер және талқылау

Британдық миссионер Джон Бэтчелордың Айнулар тарихына қызығушылығы Жапонияға қоныс аударып, жергілікті айну халқының болмыс-бітімі мен тұрмыс-тіршілігін көргеннен кейін басталады. Айнулардың шығу тарихы мен тілін Батыс Еуропада алғашқы зерттеген адамның бірі британдық Джон Бэтчелор болды. Ол 1854 жылы Ұлыбританияда өмірге келген, көпбалалы үлкен отбасынан шыққан. Отбасы христиан дінін қатты ұстанған, сондықтан Джон бала кезінен шіркеу рәсімінен өткен. 14 жасында орта мектепті тастап кетеді де,

заңгерлікке бет бұрады. Алайда таңдаған мамандығы бойынша жоғары білім мекемесінің емтиханына өте алмай қалады да, кешкі мектепті бітіріп шығады. Одан кейінгі кәсібі егіншілікпен айналысу болған. Осы жұмысымен қатар Д.Бэтчелор Кембридждегі Ислингтон семинариясына қатысып, құдайлар мектебінде білім алады. Сөйтіп, 22 жасында Гонконгтағы Сент-Пол колледжіне оқуға түседі. Алайда, үш айдан кейін жергілікті халық арасында тараған ауруды жұқтырып, отбасымен бірге Жапонияға көшуге мәжбүр болады. Жапонияның Хоккайдо аралында орналасқан Хакодате англикан шіркеуі бар болатын. Оның үсітне бұл аймақтағы жағдай Англияға өте ұқсайтын. Сол себепті Джон Бэтчелор осы жаққа келуді жөн санайды. Осылайша Хакодате жеріне табан тіреген Д.Бэтчелор жапон және айну тілдерін менгере бастайды. Осы аймақтағы күнделікті өмірде Айну халқының бір жас баласын кездестіріп, олардың қиын жағдайының куәгері болады. Хоккайдо қоғамын күшпен өңдеп, түбегейлі өзгертуге тырысқан жапондықтар Айну халқын ассимиляцияға ұшыратады.

1878 жылы Джон Бэтчелор Саппороға көшіп келіп, Хоккайдо аралының жетекшісі Куротака Киёдамен кездеседі. Ол келесі жылы Хираториге барып, миссионерлік қызметін бастайды. Д.Бэтчелордың ыстық ықыласына тәнті болған аймақ басшысы Пенриуку мен жергілікті ауыл тұрғындары миссионерді өздеріне жақын тарта бастайды. Ақырында, Д.Бэтчелор үш ай ішінде айну тілін үйреніп алады.

1880 жылдың сәуірінде Хироаки қамалын көру үшін Хакодатеде кеме арқылы Аомориге барады. Сөйтіп жүргенде оны қамал емес, Цугару (Аомори) диалектінде сөйлейтін айнулар қызықтырады.

1881 жылы Д.Бэтчелор Англияға қайтып барып, Кембридж университетінде алты апта бойы құдайтану саласын тағы да зерттейді.

1884 жылы 30 жасында Токиодағы Англия елшілігіндегі Хакодате англикан шіркеуінің жетекшісінің сіндісі Луизаға үйленеді. Отбасын құрғаннан кейін Хоккайдоның оңтүстігіндегі Хоробецу қаласына көшеді,

1888 жылы осы жерде Айнуларға арналған Айруи-Гаккоу деп аталатын мектеп ашады.

1892 жылы Хоккайдоның орталығы Саппороға қайта көшіп, Саппородағы Айну студенттері үшін аурухана мен жатақхана құрылысын салуға кіріседі. Оның осы қайырымдылық жұмыстарының арқасында көптеген Айнулар мектепке барып, білім алады. Басқаша айтқанда, айнулар да жапон қоғамына мұғалім, ветеринар және радио операторы ретінде өздерінің үлестерін қосу мүмкіндіктерін алады.

Ол 1889 жылы ағылшын тілінде «Жапондық Айну» еңбегін жазып шығады. Хоккайдо үкіметінің кеңсесі қаржысы есебінен «Айну-Ағылшын-Жапон сөздігін» басылып шығады.

1891 жылы Д.Бэтчелорлар Хоккайдоға жұмыс істеуге қайта келіп, онда Усуда штаб-пәтерін ашады. Көп кешікпей колледж студенттерінің өтініші бойынша, Д.Бэтчелор жапон билігінен Саппоро қаласына қоныстанып, қайырымдылықпен айналысуға рұқсат алады. Сол жылдың шілде айында бірінші жапон қауымы жиналады, оның құрамына 3 айну және 14 жапондық қатысады.

1895 жылы Д.Бэтчелор науқастарды тегін емдеген Саппоро қалалық ауруханасының жапон дәрігері Секибаның жұмысын ерекше бағалады. Джон Бэтчелор құқықтары шектелген Айну науқастарын емдеу оңай шаруа емес екендігін атап өтті. Себебі, олар медицина саласының қыр-сырын терең түсіну үшін қажетті негізгі білімді ала алмады, ал кейбіреулері ерекшелену үшін батыс медицинасы мен дәстүрлі емдеу әдістерін, яғни халық медицинасын біріктіруге тырысты. Демалыс үйін құрғаннан кейін, көп кешікпей Д.Бэтчелордың әйелі Айну қыз балаларына арналған мектеп ашады.

1896 жылы Д.Бэтчелор отбасына Лондондағы Гай ауруханасында медбике болып жүріп, білім алған австралиялық Мисс Е.М.Брайант қосылады. Ол Д.Бэтчелорлармен бірге 18 ай бойы Айну тілін зерттейді, кейін Пираториге көшіп барып, онда Киелі кітап сабағын ұйымдастырады. Ол Хоккайдода 1922 жылға дейін қызмет етеді, ол кезде 65 жаста болатын. Содан кейін Ұлыбританияда зейнеткерлікке шығады, 1934 жылы сол жақта

қайтыс болады. Д.Бэтчелордың «Жаңа өсиет» аудармасы 1897 жылы жарық көреді. Ол «Жолдағы қадамдар» кітабында айну тілінің қолданыстан шығып, оның орнын жапон тілі басып кеткендіктен, өзінің аудармасының пайдасы болмай қалғанын қынжыла атап өтеді.

1903 жылы Чикагодағы профессор Старр мен сол кездегі Хоккайдо губернаторы барон Соноданың өтініші бойынша Д.Бэтчелор Сент-Луистегі көрмеге қатысу үшін айнулардан 9 адамды жинайды. 1907 жылы Д.Бэтчелорға Сахалиндегі айнуларға баруға рұқсат беріледі. Орыс-жапон соғысынан кейін 1908 жылы бакалавр Яекомен бірге уағыздау үшін Сахалинге барды. 1909 жылы бакалавр Яеко және оның әйелі Сібір темір жолы арқылы Владивосток арқылы үйлеріне оралады. Ұлыбританияда болған кезінде Яеко көрермендер алдында Айну әйелдері туралы қызықты ақпараттар айтып береді. Көрермендер Айнулардың қасіретті жағдайын тыңдап, көздеріне жас алады.

1927 жылдың қазан айында Д.Бэтчелор Киобункан баспасынан ағылшын тілінде «Айнулардың өмірі мен ілімі» атты кітабын басып шығарады. Ал 1928 жылдың қазан айында Бунрёкуша баспасынан /өмірбаяндық кітабын басып шығарады.

1936 жылы Д.Бэтчелордың әйелі Луиза 91 жасында қайтыс болады, ол Саппородағы Маруяма зиратына жерленеді. Д.Бэтчелор үйіне бесінші рет қайта оралады. Ол 85 жасында Йошика Токугаваның жақсы кеңселері арқылы Iwanami баспа компаниясынан «Айнуша – ағылшынша жапон сөздігі» атты сөздіктің төртінші басылымын аяқтайды. Жапонияда ағылшындарға қарсы көңіл-күй бірте-бірте күшейген кезде, Д.Бэтчелор Жапониядан кетуге шешім қабылдайды. Жапониядан кетерден бір күн бұрын Д.Бэтчелор Йошика Токугавадан Жапонияға қайтып келгенше, оның жатаханасынан шығуын өтінеді [2].

Айну грамматикасы

Джон Бэтчелор Айну тілін алғаш рет зерттеген шетелдік болмаса да, ең бірінші Айну грамматикасы мен Айну лексикасын

жан-жақты қарастырған. Оның «Айнуша-ағылшынша сөздік» атты еңбегі 1889 жылы «Айну грамматикасы» туралы ескертпелермен бірге жарық көреді. Сөздіктің екінші басылымы 1905 жылы шығады. Оған 1903 жылы алғаш рет осы форматтағы Айну грамматикасы да кіреді. Сонымен қатар бұл еңбекте Д.Бэтчелордың жапондық жер атаулары мен Айнулардың шығу тегі туралы зерттеулері қамтылды. Ол алғаш рет 1884 жылы «Хоккайдоның ям халқы және Айну жер атауларының ескерілуі» атты эссесінде де бұл тақырып қозғалған. Бұл оның 1929 жылы қайта жазған және 1935 жылы одан әрі қайта зерттеген тақырыбы болды. Оның сөздігінің үшінші басылымы да шығады. 1926 жылы және 1938 жылы төртінші басылым жарық көреді. «Batchelor's Dictionary» (1905 жылғы басылым) 525 бетте ромаджи тілінде бірінші Айну сөзін береді.

Өз сөздігінің кіріспесінде Д.Бэтчелор бұрынғы ғалымдардың Айну сөздерінің жинақтарын құрастыруға күш салғанын мойындайды. Осы авторлардың бірі 925 сөзден тұратын сөздік құрастырған Хакодатеде келген Вальтер Денинг болған. Тағы бірі британдық жапон ғалымы Бэзил Холл Чемберлен болды, ол Хоккайдода Д.Бэтчелормен бірге қалады. Ол сондай-ақ австриялық ғалым доктор Август XIV Пфисмайер зерттеген «Мошиогуса» деп аталатын ерте жапон сөздігін атап өтеді.

Д.Бэтчелордың «Айну грамматикасы» емлесі, әртүрлі сөйлеу бөліктері, синтаксисі қамтылған 159 беттен 14 тараудан тұрады. Бұл еңбек грамматика туралы батыстық көзқарастарға негізделіп жазылған. «Айну грамматикасының» кіріспе тарауында Д.Бэтчелор «Айну тілі грамматикалық тұрғыдан қазіргі жапон тіліне жалпы ұқсастығы жоқ» деп атап көрсетеді. Дегенмен, автор ежелгі жапондықтар мен айнулардың арасында «түбегейлі бір жақындық бар» екенін растайды. Айну мен еврей сөздерінің арасындағы үлкен ұқсастықты байқайды, бірақ «грамматикаға келетін болсақ, екі тілдің арасында ешқандай ұқсастық табылмағанын» мойындауға мәжбүр болады. Сондай-ақ, ол кейбір баск және айну сөздерінің арасында,

тіпті айну мен корниш сөздерінің арасында кейбір ұқсастықтардың бар екенін тапқан. Ол «Айну тілінің арийлік шығу тегін жақтайтын негізгі дәлел, сөздік қордан гөрі оның грамматикасында» деген қорытындыға келеді. Д.Бэтчелордың Айну тілінің түп-төркіні арий тілдер тобынан шыққаны туралы тезисі қабылдана қоймады, бұл тезисті өзінен кейінгі ғалымдар кеңінен талқылайды. Алайда Д.Бэтчелордың Айну тілін зерттеудегі еңбегін, бұл саладағы оның ізашар күш-жігерін жапон ғалымдары, соның ішінде Киндайчи Кеске (1882–1971), Айну диалектілерінің сөздігін құрастырған Хаттори Широ және өзінің ана тілінде сөйлемейтін Айну Чири Машихо оден әрі дамытып, жалғастырады [3].

Джон Бэтчелор және оның ізбасарлары

Джон Бэтчелордың еңбектерінен шабыт алған Киндайчи, айну тілін лингвистика жағынан 1906 жылдан бастап зерттейді. Әсіресе, Айну дастандарына қызығушылық танытып, оны әдебиет тұрғысыдан қарастырады. Оның зерттеу жұмыстары негізінен осы дастандарды түсіндіруге бағытталған. Киндайчидің басты тілдік жұмыстары «Ainu yukara goho tekiyo» («Айну юкара» грамматикасы) және «Ainu jōjishi yukara no kenkuu» (Юкара туралы зерттеулер, Айну эпостары). Кейін бұл жұмыс «Текиё» деген атпен басылып шығады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Киндайчи эпостық зерттеулерін жалғастырады, алайда тіл зерттеулерінде ұсыныстар мен жаңа гипотезалар таба алмайды [4].

1930 жылдары Киндайчидің шәкірттерінің бірі Чири Машихо (1909-1961) айну тіліне қызығып, оны үйренуге кіріседі. Чири Айну тілінің маманы ретінде танымал болғанымен, айну тілін шет тілі ретінде зерттеп бастағанға дейін бірде-бір айну сөзін білмеген. Алғашында Киндайчидің ықпалында болған Чири, кейін айну тілін эпостар мен аңыздардан тәуелсіз жүйе ретінде байқауға тырысты. Нәтижесінде тілді жаңа, нақты әдіс арқылы талдап, сипаттауға бет бұрды. Соның арқасында оның келесі екі жұмысы: «Ainu goho gaisetsu» (Айну грамматикасы туралы түсінік) және «Ainu goho kenkuu»

(Айну грамматикасы туралы зерттеулер), «Karafuto-cho Nakubutsukan hokoku» (Сахалин префектуралық мұражайынан алынған баяндамалар) жарық көреді. Уақыт өте келе Чири бірінші жұмысын «Gaisetsu», ал екіншісін «Kenkuu» деп атайтын болады.

Шынтуайтына келгенде, Чири грамматика мен құрылымнан гөрі сөздікке, әсіресе этимологияға көбірек қызығушылық танытты. Ол кез келген сөзді этимологиялық тұрғыдан талдап, оның түпкі мән-мағынасын анықтауға тырысқан. Ол грамматикамен айналысқанда, бастапқы формасы мен ескі қолданысты жоғары бағалауға бейім болды. Ол Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін айну тілі туралы бірнеше еңбектерді жазып, баспада шығарады [5].

1955 жылдан кейін Хаттори Широ (1908 ж.) айну диалектілеріне лексикостатистикалық зерттеулер жүргізеді, сол кезде оның шәкірттері де айну тілі бойынша бірқатар жаңа зерттеулерді бастайды. Хаттори тек лексикостатистикаға ғана емес, семантикаға да қызығушылық танытады. Ол «семемаға» алаңдап, сөздік жүйесін табуға тырысты. Оның оқуы сөздік құрамы Чиннің этимологиялық зерттеулерінен айтарлықтай ерекшеленді. Ол сөздің «семемасын» тілдің немесе диалектінің, яғни жүйенің элементі ретінде сипаттауға тырысты. Чири және оның шәкірттерінің айну тілінің кейбір диалектілерінің лексикасы бойынша жүргізген зерттеулерінің нәтижелері «Ainugo hogen jiten» (Айну диалектінің сөздігі), (Токио, 1964) басылымында жарияланды [6].

Хатторидің шәкірттерінің бірі Фукуда Сузуко (1934 ж.), Хатторидің сөздік зерттеу тобының мүшесі ретінде далалық зерттеулермен алғаш айналысқан Сузуко 1955 жылдан бастап айну тілін оқуға талпыныс жасады. Ол сөйлеу тілінің морфологиясына қызығушылық танытып, бір диалекті немесе бір адамның идиолектісін жүйе ретінде қарастырып, оның құрылымын сипаттауға күш салады. Ол кейінгі уақытта Хоккайдо диалектілерімен, әсіресе оңтүстік Хоккайдонның сару диалектілерін зерттеумен айналысады. Ол өзінің бакалаврлық және магистрлік диссертацияларында осы

диалектінің морфологиясын жан-жақты талдап, сипаттайды [7].

Хатторидің тағы да бір шәкірті Мурасаки Киоко (1937 ж.) Айну тайпасын 1959 жылдан зерттей бастады. Ол Сахалин диалектінің грамматикасын зерттеп оқиды. Алайда, Киоко бейресми түрден басқа нәтижелерді жариялаған жоқ [8].

Джон Бэтчелор және айну әйелдері

Жоғарыда аталған еңбектердің барлығы дерлік Д.Бэтчелордың кітаптарынан ғылыми тұрғыда әлдеқайда мықты болса да, ондағы негізгі идеялар мен мәліметтер Д.Бэтчелордың кітаптарына негізделген болатын. Әрине, уақыттың өте келе зерттеулердің әдістері мен ғылыми көзқарастары жаңарды. Дегенмен миссионердің кітаптарының құндылығын жоққа шығаруға болмайды.

Джон Бэтчелор Айнулардың тілін ғана емес, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, фольклорын да зерттеген. Ол «Жапондық Айну: Жапонияның түкті аборигендерінің діні, ырымдары және жалпы тарихы» атты кітабында тек тарихты ғана емес, сонымен бірге Айну дініне де үлкен мән береді. Сондай-ақ, Айну әйелдері мен олардың тайпадан алатын орны туралы айтады.

Джон Бэтчелор XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Хоккайдодағы Айну аралына келіп, Айну әйелдері туралы алғаш рет өзінің «Жапондық Айну» кітабында сипаттайды. Онда олардың сыртқы келбетін, әсіресе татуировкаларын сынға алады. Алайда, татуировкалар Айну әйелдері үшін мәдени және әлеуметтік мәнге ие болды. Толық татуировкалар ұзақ жылдарға созылатын процесті қажет етеді және аяқталғаннан кейін Айну әйелдерінің аузында және білектерінде пайда болады. Айну әйелдері татуировка салудың себептерін түсіндірген кезде, татуировканы үнемі қолдап жүретін егде жастағы әйелдер: «Біздің ата-бабаларымыз сондай татуировка жасаған, біз де солай болуымыз керек» дейді (The Ainu of Japan 37). Осылайша, татуировкалар Айну әйелдері үшін мәдени және рухани мәнге ие болып, олардың ата-бабаларын

еске түсіреді. Д.Бэтчелор сондай-ақ Айну әйелдерінің күнделікті өмірін де зерттеген. Олар күнделікті тұрмыс-тіршілікте істеуге тура келетін ауыр физикалық жұмыстары, үй шаруашылығындағы жұмыстардың көлемінен асып түседі. Айну әйелдері атқаратын ауыр жұмыстар, олардың өз ерлерінің құлы болғанын дәлелдейді. Д.Бэтчелордың Айну әйелдері туралы пікірі кейінгі «Айну және олардың фольклоры» кітабынан кейін сәл өзгереді, онда ол екі-үш мың Айну әйелдерін жақсы білетінін және татуировкаларына қарамастан, олардың кейбіреулерінің әдемі болғанын жазады (Айну және олардың фольклоры). Бірақ, автор Айну әйелдеріне құлдар ретінде қарағанын айтып, бірінші кітаптағы Айну әйелдері туралы тараудағы мәліметтерді сөзбе-сөз қайталайды. Бұл бақылаулар мен сипаттамалар миссионерлік қызмет арқылы Айнуды «өркениетті ету» үшін Жапония империясына қосылғаннан кейін көп ұзамай Хоккайдоға жіберілген шетелдіктен келген ақпарат еді [9]. Д.Бэтчелор айнулардың құқықтары мен бостандығы жолында күрескені үшін, халық арасында «Айнулардың әкесі» деген атаққа ие болады [10]. Басқаша айтқанда, Д.Бэтчелор жапондар арасында азшылықты құрайтын Айнулардың мүддесі мен құқықтарын қорғайды, айну тілін жаңғырту мақсатында сөздіктер құрастырады. Ең бастысы айнулардың тарихи жадын сақтап қалуға бар күш-жігерін жұмсайды.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, біз Джон Бэтчелордың қатардағы жәй миссионер ғана емес, сонымен бірге әлемге беймәлім айну халқының күнделікті өмірі мен мәдениетін терең зерттеген ғалым болғанына көз жеткіземіз. Себебі, Айнулар туралы кейін жарық көрген зерттеулердің басым бөлігі британдық миссионер Д.Бэтчелордың сөздіктері мен еңбектеріне негізделді.

Джон Бэтчелордың Жапониядағы миссиясынан басталған Айнулардың шығу тарихы, тілі мен мәдениеті, салт-дәстүріне деген қызығушылық артты. Хоккайдодағы Хакодате англикан шіркеуіне қызметке кірісе

салысымен, Д.Бэтчелор жапон және айну тілдерін игере бастайды. Әсіресе, оны Цугару (Аомори) диалектісінде сөйлейтін айнулар қызықтырады.

Хоккайдодағы жапондар мен айнулардың ассимиляцияға ұшырауы салдарынан айнулардың құқықтарының шектеліп, тілінің жұтылу қарсаңында тұрғанын байқайды. Айну халқының проблемаларын шешуге тырысады, нақты әрекеттер жасайды. Ол алдымен Токиодағы Англия елшілігіндегі Хакодате англикан шіркеуінде қызмет жасаған кезде, отбасын құрады. Сосын Хоккайдоның оңтүстігіндегі Хоробецу қаласына қоныс аударып, осы қалада Айнуларға арналған Айруи-Гаккоу мектебін ашады. Айну жастарын қолдау мақсатында қайырымдылық жұмыстарымен де айналысады. Нәтижесінде айнулардың көбі мектепте сауат ашып, кейін жапон қоғамының дамуына үлес қосады. Д.Бэтчелордың қызметі мұнымен шектелмейді, ол ағылшын тілінде «Жапондық Айну» атты зерттеу еңбегін жазады. Хоккайдо үкіметінің кеңсесі қаржысы есебінен «Айнуша-ағылшынша-жапонша сөздік» атты еңбегін басып шығарады. Сонымен қатар, Джон Бэтчелор Айнулардың мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, фольклорын да зерттейді. «Жапондық Айну: Жапонияның түкті аборигендерінің діні, ырымдары және жалпы тарихы» атты кітабында Айнулардың діні туралы жазады. Айнулар тарихын зерттеудің тағы бір маңызды аспектісі - Айну әйелдері және олардың Айну қоғамындағы рөлі туралы мәселелерді арнайы қарастырады.

Джон Бэтчелордың осы еңбектерін оқып, оның ой-тұжырымдарын әрі қарай зерттеген Киндайчи, Чири Машихо секілді шәкірттері болды. Олар айну тілін лингвистикалық

жағынан қарастырып, айну дастандарын әдебиет жағынан зерттеу объектісіне айналдырады. Бастапқы кезде айнутанушы Киндайчидің ықпалында болған Чири, кейін айну тілін эпостар мен аңыздардан басқа қырынан, яғни тәуелсіз жүйе ретінде жан-жақты қарастыруға талпынады. Осылайша айну тілін жаңа қырынан, нақты әдіс арқылы талдауға алады.

Британдық миссионер Джон Бэтчелор Жапониядағы көп жылғы қызметі кезінде жапон қоғамында азшылықты құрайтын айнулардың құқықтары үшін күресе білді, қайырымдылықпен айналысып, қамқорлығын жасады. Осы негіздерге сүйене отырып, айнулардың сөзімен айтқанда Джон Бэтчелор шын мәнісінде «Айнулардың әкесі» болды.

Жалпы алғанда, британдық миссионер Д.Бэтчелордың қызығушылығын тудырған Айну халқы Жапония тарихында ерекше орын алады. Көп жылдар бойы жапондар мен айнулар арасында екі халыққа да әсер еткен қатынастар болды. Айнулар жапондардың мәдениеті мен дәстүрлерінің қалыптасуына материалдық және рухани жағынан қатты әсер етті. Кейіннен жапондар өздерінің Айнуларға қарсы саясатын ұстанды, бұл жергілікті тұрғындарға ықпал жасады. XX ғасырға қарай Айнулардың басым бөлігі жапонданып, өз тілдерін қолданудан алшақтайды. Олар жапондармен некеге отырады және олардың шығу тегінен бас тартады. Мәйдзи кезеңінде туындаған проблемалар, қазіргі кезде де өткір мәселе болып отыр. Айну халқы әртүрлі тарихи кезеңдерде кездескен барлық қиыншылықтарды жеңе отырып, тілі мен мәдениетін, ерекше салт-дәстүрін сақтау арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Morimoto M. HOMAS (Japanese ver.) Retrieved January 14, 2015 from Hokkaido. Massachusetts [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www5.ocn.ne.jp/~homas/> (accessed 01.05.2022).
2. John Batchelor made his mind to work for the Ainu as follows. [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www2s.biglobe.ne.jp/~matu-emk/bachel.html> (accessed 01.05.2022).
3. John O. B. E. Batchelor, An Ainu-English-Japanese dictionary, fourth edition. – Tokyo: Iwanami Shoten, 1938. – 230 p.

4. Kindaichi Kyōsuke. FH — «Ainu goho gaisetsu» (An outline of Ainu grammar). – Tokyo: Iwanami Shoten, 1936. – 225 p.
5. アイヌ物語 / 武隈徳三郎著 ; 河野常吉校訂. – 札幌 : 富貴堂書房. – 1918.
6. Hattori Shiro and Chiri Mashito «Ainugo sho-hogen no kisogoi tokeigakuteki kenkyu» (A lexicostatistic study of the Ainu dialects). – 1960. – P. 42.
7. Ainu nyumon. An introduction to the Ainu language. – Tokyo: Nire Shobo, 1956. – 225 p.
8. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku» (Report on the extinction of the Kurile-Ainu language). – 1963. – P. 63.
9. Batchelor John. The Ainu of Japan; the religion, superstitions, and general history of the hairy aborigines of Japan. – London, Religious Tract Society, 1892.
10. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku» (Report on the extinction of the Kurile-Ainu language). – 1963. – P. 60.

А. Досова, К.М. Ильясова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности исследования Джоном Бэтчелором айнов в Японии

Аннотация. В данной статье показана повседневная жизнь и деятельность неизвестного отечественным востоковедам британского миссионера Джона Бэтчелора, основоположника айнуведения. В зрелые годы Джон Бэтчелор (1854-1944) переезжает в Японию, где занимается изучением происхождения, традиций, религиозных верований и культуры айну. Родившийся в Англии Бэтчелор исповедует христианство, поэтому решает отправиться в англиканскую церковь Хакодате на Хоккайдо, Япония. Начав свою миссионерскую деятельность в этой стране, Джон, овладевает местным японским и айнским языками. Так, осевший на Хоккайдо миссионер изучает повседневную жизнь ассимилированных японцами айну. В результате, он открывает школу Айруи-Гаккоу для айну, ведет работу над книгой «Японские айну». В следствии этого, управление правительства Хоккайдо за свой счет издает «Айну-англо-японский словарь». Затем публикуют перевод «Нового Завета». В его книге «По следам Айнов» Джон говорит, что айнский язык вышел из употребления и устарел, так как его заменил японский. Он также собирает интересные материалы и приводит сведения из истории повседневной жизни айну в своей работе «Жизнь и образование айнов», изданной на английском языке.

Вернувшись в Англию, Д. Бэтчелор завершает работу над четвертым изданием «Айно-англо-японского словаря». Когда японо-английские отношения начинают обостряться Джон решает покинуть Японию. Таким образом его миссионерская деятельность плавно перетекает в исследовательскую. Всю свою жизнь он проводит в Японии, борясь за права и свободу народа айну. Помимо этого, в статье рассматриваются обстоятельства, побудившие Бэтчелора на изучени айнов. Позже его «англо-айнский» словарь становится неотъемлемой основой для многих японских и зарубежных лингвистов. Не маловажную роль в судьбе айнов сыграла книга «Айны и фольклор». В результате проблема айнов стала известна всему миру, народ был взят под опеку ООН. В статью также были включены прямые высказывания Д. Бэтчелора, критика лингвиста-антрополога Чирри Машихо.

Ключевые слова: миссионер, Япония, айны, Хоккайдо, грамматика, ООН, арийский язык, английский язык, Вторая мировая война.

References

1. Morimoto M. HOMAS (Japanese ver.) Retrieved January 14, 2015 from Hokkaido. Massachusetts. Available at: <http://www5.ocn.ne.jp/~homas/> (accessed 01.05.2022).
2. John Batchelor made his mind to work for the Ainu as follows. Available at: <http://www2s.biglobe.ne.jp/~matu-emk/bachel.html> (accessed 01.05.2022).
3. John O. B. E. Batchelor, An Ainu-English-Japanese dictionary, fourth edition. (Tokyo, Iwanami Shoten, 1938, 230 p.).

4. Kindaichi Kyōsuke. FH — «Ainu goho gaisetsu» [An outline of Ainu grammar]. (Tokyo, Iwanami Shoten, 1936, 225 p.), [in Korean].
5. Tokusaburo Takekuma. , [in Chinese].
6. Hattori Shiro and Chiri Mashito «Ainugo sho-hogen no kisogoi tokeigakuteki kenkyu». A lexicostatistic study of the Ainu dialects. 1960. P. 42.
7. Ainugo nyumon. An introduction to the Ainu language. (Tokyo, Nire Shobo, 1956, 225 p.).
8. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku». Report on the extinction of the Kurile-Ainu language. 1963. P. 63.
9. Batchelor John. The Ainu of Japan; the religion, superstitions, and general history of the hairy aborigines of Japan. (London, Religious Tract Society, 1892).
10. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku». Report on the extinction of the Kurile-Ainu language. 1963. P. 60.

A. Dossova., K.M. Ilyassova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Study of Ains in Japan by John Batcheler

Abstract. This article represents the everyday life and work of the British missionary John Batchelor, the founder of Ainu studies. In his mature years, John Batchelor (1854-1944) moved to Japan, where he studied the origins, traditions, religious beliefs, and culture of the Ainu. Born in England, Batchelor professes Christianity, so he decides to go to the Hakodate Anglican Church in Hokkaido, Japan. Having started his missionary activity in this country, John masters the local Japanese and Ainu languages. Thus, a missionary settled in Hokkaido studied the daily life of the Ainu assimilated by the Japanese. As a result, he opens the Airui-Gakkou school for the Ainu, and is working on the book «Japan's Ainu». As a result, the Hokkaido Government Office publishes the Ainu-English-Japanese Dictionary at its own expense. Then a translation of the New Testament is published. In his book *In the Footsteps of the Ainu*, John says that the Ainu language has fallen into disuse and has become obsolete as the Japanese have replaced it. He also collects interesting materials and describes different stories from the everyday history life of the Ainu in his work «The Life and Education of the Ainu», published in English.

Returning to England, D. Batchelor completes his fourth edition of the Aino-English-Japanese Dictionary. When Japan- United Kingdom relations began to escalate, John decided to leave Japan. Thus, his missionary activity smoothly flows into research. He spends his whole life in Japan, fighting for the rights and freedom of the Ainu people. In addition, the article discusses the circumstances that prompted Batchelor to study the Ainu. Later, his «English-Ainu» dictionary becomes an indispensable basis for many Japanese and foreign linguists. An important role in the fate of the Ainu was played by the book «Ainu and Folklore». As a result, the problem of the Ainu became known to the whole world, the people were taken under the care of the UN. The article also included direct statements by D. Batchelor, a critic of the linguist-anthropologist Chiri Mashihō.

Keywords: missionary, Japan, Ainu, Hokkaido, grammar, UN, Aryan language, English, World War II.

Авторлар туралы мәлімет:

Досова Аружан Дәулетқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің 2 курс магистранты, Астана, Қазақстан.

Ильясова Күлпаш Мырзамұратқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор міндетін атқарушы, Астана, Қазақстан.

Dossova Aruzhan Dauletkyzy – The 2nd year master student in International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ilyassova Kulpash Myrzamuratovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.